

СУРЕТКЕР ТАҒЫЛЫМЫ

Ұлы суреткер, танымал жазушы М.О.Әуезовтің 20–30 жылдар аралығындағы дүниеге әкелген повестерінің жанрлық ерекшелігі, көркемдік ізденистері, шығармасына даярлық көздерімен материал жинап, сұрыптал, реттеп, іріктеу кезендері туралы ойды айтпас бұрын, сол шығармасына келер, жетілер тұстары, өсу кезендерін айтып өткеніміз жөн. Себебі жазушының повестеріне дейінгі даярлығы, өзінің бойындағы сарқылмас күштің, шығармашылық дарынының жетілу тұсын танытатын жазушының алғашқы өнгімелеріндегі сөз қолдану шеберлігіндегі көркемдік иірімдерден іздейміз. Бұл тұстарды алдыңғы қатарлы аға буын зерттеуші ғалымдарымыз манызды пікірлері мен ой тұжырымдарында біршама саралап ашты. Әуезовтанушы ғалымдар З.Ахметов, Т.Көкішов. М.Мырзахметов, З.Қабдолов, Р.Бердібай, Р.Нұрғалиев, С.Қирабаев, К.Нұрпейісов, Б.Майтанов тағы басқа да зерттеуші ғалымдар

пікірлері жазушының шығармашылық өсіп, жетілу тұстарынан ой тербейді. М.Әуезовтің алғашқы жазған өнгімелеріндегі шығармашылық ізденісі “Қылы заман”, “Қараш-Қараш” туындыларына дейінгі шығармашылық өсу, жетілу дәуірінің көрінісі түрдү. Алғаш жазылған шығармаларындағы кейіпкерді тану, олардың образдарын сомдау жайында Әуезов әдебиет бетіне жаңа бетбұрыс жасады. Ондағы сөз болған тақырыптарындағы кейіпкерінің тәуелсіздігі, заман ығына қарсы бұлқыныс қарсылықтары, ерлік, елдік мінездерін халық өмірінің бар болмысын ашып жарыққа шығаруда өз тұстастарының алдыңғы легінен көрініп, заман шынышылдығын сендіре суреттеумен бейнеледі. “Тарихи тақырыпка баруда жазушы кенес тұсындағы халықтардың мейлінше ерлік өмірлерін көркемдеп суреттеу арқылы заман ырғағын бейнеледі” де, шығарма барысында оқиғаның даму, шарықтау кезендерін табиғат

көріністерімен катар суреттеу арқылы ашып оқиғадағы эпизодтарды ұтымды берген. Кейіпкер бейнесін айқындауда өуелгі суреттермен бояуларды бере отырып, өр алуан тақырыпта қalam тербеді. Солардың алғашқысы болып “Уш күн”, “Білекке білек”, “Іздер”, “Құм мен Асқар” сияқты оқиғаларына ұқсас, “Шатқалан”, “Тас түлек” әңгімесі мен осы аттас пьесасы барлығы бір мезгілде дүниеге келген шығармалар. Ондағы болған оқиғаларда айтылатын әңгімелер өз елінің болашақ өмір тынысын нағымдылықпен баяндады. Осы оқиғалар арқылы болашағы өлі белгісіз, жүріп өтер жолының ауырлығын сезіне білген суреткер кеңестік өмірдің өзгеше, жаңа тынысын нағымды психологиялық ұғыммен бейнелеп, сенімді суреттейді.

М.Әуезов табиғат құбылыстарын кейіпкер көніл-күйімен жақын, байланыста берудің қас шебері. Мұнда кейіпкер психологиясымен астастырып беру арқылы өмірді қоғамдық даму процестерімен түйіндестьре бекіте түсетін суреттер арқылы жазушы қаншама өмір шындығын сыйғызған. Жазушы жасаған суреттер бір ғана мақсатқа, адам образын жасауға қызмет еттіріп отырған психологиялық сезіммен жазылған шығармада бастан-аяқ кейіпкерінің көніл-күйімен үндес беріліп, өр жерде Алатау сілемдері Қасеннің ішкі ой қалтарысын қалт жібермей сезініп, біліп түрған сияқты. Таумен іштей тілдескен оның тағдырымен сабактастырыла түйінделіп, бірде мысын басып, жер етеді, бірде табиғат кейіпкерге күш, жігер, қайрат береді. Тарихи тақырып жазу үстінде жазушы саясатты айналып отті десекте, шығарма барысында астарланған саяси құбылыстар өз өрнегін табады. Бұл жүріп өткен жолдарынан жазушының шығармашылық өсу қарқынан хабардар боламыз. “Абай жолы” роман эпопеясына шығар баспалдағы іспетті “Қылза-ман”, “Кара-Кара” повестерімен-ақ Әуезов 20–30-жылдардың қазак әдебиетіндегі жаңа бетбұрыс, жаңа әдебиетінің үлгісін жасады. Әуезовтің негізгі байқаған, өмірінің азығы болған классикалық үлгідегі роман эпопеясы “Абай жолы”, ертеректе жазған шығармалары мен мақала зерттеулері Әуезовтынысын анықтаған, дарының даралап берген енбектер болды.

Жазушының повестерге келу кезеңдерін баяндайтын, архив деректері, өз тұстастарының естелік әңгімелерін қарап, саралап шыққанда, оның шығармаға келер кездегі өз машығын, әдіс-тәсілі мен сөз саптау шеберлігін байқап, жазушының қalam қарымының барысын ашамыз. Ол ой, пікірлерді бізге дейінгі жеткізген өуезовтанушылардың енбектерінде сөз болған мәліметтер мен ақыннан дәлел.

М.Әуезовтің шығармашылық кезеңінің дәуірлеу тұсы 20–30-жылдар аралығынан басталады. Ол кездегі шығармаларының бірегей алғашқысы “Қорғансыздың күні” Әуезов дарының, шын шеберлігін, реалист жазушы екенін пащ ететін енбек болды. Әңгіме сюжетінде казан төңкерісіне дейінгі қазак даласын жайлаған ауылдың ауыр түрмисы, күнделікті күйбен тірліктері өйел образы, өйел тағдыры, өйел тақырыбы айтылады. Онда жас қорғансызы Ғазизаның қасіретке қайсарлығы, озбыр күшке, азапты күніне шарасыздығы бейнеленеді. Қатал қыспен қатарлас қаныпезер Ақан мен Қалтайдың мүләйім күйі, бейшаралығы, қазак елінің киын да күрделі өмірі туралы баяндайтын шығарманы оқыған оқырман, қаламы тәселіп үлкен шығармаларға бой алған жазушыны көреді. Европалық прозаның үлгісін танытқан “Қорғансыздың күні” атты үзак әңгімесіне үлкен даярлықпен келгендей “ескі өмірдің бір елесін, құнарсыз адамдардың пасық әрекеттерін міне көріндер, жиіркеніндер дегендей оқушының алдына тартады... өмір шындығын реалистік мәнерде бейнелеп, ескі ауылдың үскінсыз болмысын батыл суреттейтін талантты жазушы екені айқын көрінеді”. Шығарма алғаш Құшікбай асуынан басталып оқиға дами түседі. Борандатып келе жатқан жолаушы Ақан кейіпінің өзін ерекшелендіріп: “Бұл жігіттің жасы отыздар шамасында. Орта бойлы, дөңгелек денелі, қысқалай мұртты, шоқша сақалды сұргылт беті дөңгелек жалпақтау. Суық қарайтын қысық біткен кішілеу өткір көзінде және түксіген қабагында өзгеше қаталдық бар. Кішкене мұрны көз, қабагына үйлеспейді. Бұл адамның күлгендегі пішіні құмарлыққа көп салынғандығын білдіріп тұрады”, – десе, Қалтайдың жымысқы әрекетін “– Үндеме, неге әкелгенімді кейін білерсін” – дегені арқылы іске асырмак болған жоспарын өу баста ойластырып, ат басын өдейі Ғазиза үйіне тірегенін үғасын. Бұлар қомсынып келген жолаушылар үйін “Уш мұнұлық” дей отыrsa да көзі ашық, көнілі ояу, ер пішінді, қайратқа мінген, батыр бейнелі кемпір әңгімесінің өзінен бір повестке жақын дүниелерді айтқызады. Әңгімеге табиғатты араластыру арқылы шығармадағы оқиғаларды дамыту, оқушысын еліктіріп, ынталандырып, кей тұстарда үрейлендіріп отырады. Оның қаһармандарының сырт бейнесінің кейіпін айқын дәл көрсетеді, олардың ішкі сырларын, мінез-құлқы мен ой өрісі, тіпті дүние тану ауқымы да көзқарастарымен шиеленіскең оқиғаларға араласып кетеді.

Осының бәріне жан бітіріп жаңа дүние жасап шығу үшін жазушының құралы мықты болуы керек, яғни тілді жеткілік менгерген суреткер көркем

сөздің шебері екені тұнғыш шығармаларынан бастап танылады. Алғашқы “Қорғансыздың күні” әңгімесінен-ақ ен үздік, оқырманның есінен кетпестей өсер қалдырған көркем туынды қалдырыды. Әңгімені айтып отырған “кемпір” сөздері, оның ашықайтылатын ойлары, болыс хабардар болсын деп айткан әңгімелерінің өзінен бір повестке жетерлік оқиғаны мензейді. Кейіпкерлер саны аса көп емес. Бар-жоғы бес кісі. Ғазиза, шешесі мен әжесі, қалған екеуі болыс Ақан мен атшабары. Осылардың жүріс-тұрысы, тірлігі, ішкі ойлары арқылы кімдер екені анық, айқын ашылып отырған образдар Әуезовке төн оралымдар. Әуезов осы әңгімесі арқылы қазактың көркем прозасын, жастығына қарамай орыстың атақты ақыны Пушкинмен тақырып жағынан үндестік тауып, Қазан төңкөрісіне дейінгі қыр тіршілігінің жабайы өмірінің жан түршігерлік оқиғасын суреттейді. Элеуметтік теңсіздік жағынан салыстырыла жазылған терең мазмұнды, үлкен мәнде жазылған оқиғасы, толық повеске жақын оқиғалы шығармасын көркем суреттермен, табиғат көріністерімен портрет, мінездер бере отырып сомдап шыққан. Мұндағы жер, су атаулары, Қүшікпай аңызы, кемпірдің әңгімесі, Ғазизаның басынан өткен ауыр азапты, корлығы мен ел тірлігіндегі дала психологиясы, ұлттық ерекшеліктер тартымды, дәл суреттеледі. Ғазизаның басынан өткен қорлық-мазак оның санасын сілкіндейді. “Кайғылы бір сыр көрге бірге-ақ кетсін дегендей болып, тысқа шықты... Күн әуелі қалпынша: ақтутек бол борап түр. Біресе өкіріп, біресе гүлден, құтырынып үйтқи соққан қатты жел Ғазизага: “жүр-жүр!” дегендей болып, дедектемін алып жүріп кетті” (121-бет) болып жетекші роль ойнаған табиғаттың сұрапыл суреті “Жауыздықтың жас құрбаны қасіретке толы өмірінің азапты ақ тутегінен адасып, мәңгі толас тапқандай болып қорытылады”. Осылан дейінгі М.Әуезовтің “Қорғансыздың күні” атты ұзын әңгімесіне С.Мұқанов: “Мұхтар 1921 жылы жазылған “Қорғансыздың күні” атты алғашқы әңгімесімен шын мағынасындағы Европалық прозаның дәрежесіне көтерілді. Осыдан бастап өрбіген қазактың көркем прозасы, уақ жанрда да, повесть, роман сияқты көлемді жанрда да көптеген шығармалар туғызып, көп тілді совет прозасының алдыңғы катарынан орын алды”, – деп пікір жазды. Бұл шығармасы шындығында совет әдебиетінің проза саласындағы биік бір белесі еді. Осы сияқты ұлттық дәстүр, салт-сана ел тірлігі, тұрмыс тауқыметін толығымен оқиғаға араластыра бейнелеп берген “Оқыған азamat”, “Қыр суреттері”, “Қыр әңгімелері”, “Үйлену”, “Сөніп-жану”, “Кім кінөлі”, “Ескілік көлеңкесінде”, “Жетім”, “Кінәмшіл бой-

жеткен”, “Қаралы сұлу” сияқты әңгімелерімен танылады. Осы әңгімелерінен әңгімені баяндаушылық шеберлігі, суреткерлігі, адам психологиясын тани отырып, өмір ауыртпалығын арқалаған ел адамдарының көрген қорлық, зорлық-зомбылығын аянышты сезіммен бейнелей отырып, өшкөрелейді. Алғаш жазылған әңгімелеріне үлкен шығармашылық дайындықпен келген Әуезов қаламынан туған туындылардың ерекшелігінен, шығармасындағы тың туындылармен айтылатын көп қатпарлы, қыртысы мол оқиғалардың сан алуандығынан көреміз. “Қорғансыздың күнін” оқығанда Пушкиннің “Станция қараушысы” (“Станционный смотритель”) повесіндегі қайғылы оқиға еске түседі. Оның Шекспир, Пушкин, Гоголь, Толстой, Чехов және Горький дәстүрінен нөр алғанын көрсек, Тургеневті ерекше атап өткеніне қарағанда табиғатты тургеневше ойнатуында онан үйренгені мен қабылдағаны көп. Оны ертедегі әңгімелерінен бастап, кейінгі ірі повестерінде де табиғатты суреттеуде алдына үлкен максат етіп қойғанын аңғарамыз. Мұндайда өзгенің шеберлігін үйренуден қашпайды. Әсіреле, аудармашыларға және өзіне қойған талабын “Дворян үясын” аудару кезіндегі орыстың ұлы классикалық әдебиет үлгісін аудару арқылы аудармашы-жазушы “Мен өзім сол асыл нұсқаның шеберлігін үйренуге тырысамын және өсіреле, Тургеневті өз қалпында дәл беру сол шебердің оның нақтылы өзгешеліктерін бәрімен өзіміздің окушы жұртшылығымызды дәл таныстыруға тырысамын” – деп білдіреді. Сол арқылы сөз саптау ерекшелігін менгеріп, үйренуге ден қойған. Осы сөзді дәлелдей түсетін белгілі әдебиет зерттеушісі И.С.Брагинский өзінің мақаласында бір қызық дерек береді. “Орыс әдебиетінің маған тигізген ықпалы туралы, бәлкім, сіз де жазарсыз, дегенде – Өте дұрыс, ештеңемен салыстырып болмайтын зор ықпал, бірақ соның көрінісі қандай, неден танылады? Әрине, М.Горькийді, Л.Толстойды айтарсыз. Ол да кисынды. Бірақ маған бәрінен де мол ықпал, игі өсер тигізген кім екенін білесіздер ме? Таба алмайсыздар. Тургенев” – деген, дейді.

Алғашқы шығармалары жазушының жетілу, өсу дәүірін бейнелейтін еңбектері десекте, кай шығармасында да айтары, топшылауы зор. Жазушының бармаған тақырыбы жоқ. Қандай тақырыпта болмасын барлығы да толғауы жеткен, дер кезінде айтылған мәселе төнірегінде сөз өрбітеді.

М.Әуезовтің жазушы болып қалыптасқан тұсы жаңа қоғам орнап, социалистік реализм орныға бастаған кезеңге дәл келіп, оған төл баласындағы бауыр басып кетуі қыынға соқты. Әдебиетке кең құлаш сермеу, өз ойын, мақсатын ашып беру мүмкіндігі

болмаған тұс, яғни көркем әдебиетке қойылған қатаң талап, рамкадағы ресми сөз қолданыстар көсіліп, еркін сөйлеуге тұсау салды десек те жазушы қоғамдық өмір шындығын ашып айта алған шығармалар жазды. Сол дәүірдегі социалистік реализм зандылықтарын менгере біліп, керекті, тұщынарлық тақырыптарды қамтып, өз үнін керекті жерде косып отырды. Ондағы айтылған ойлар халық тұрмысын, сауатын, өмір сұру ортасын көтеру. Әйел тағдыры аландатарлық кезең болғандықтан “Оқыған азаматтарға” ой салар, әйел мәселесін түзету, жаңа өмірге бет бұрып, тұрмыстық өмірге жаңа жобалар жасау, театр, әдебиет мәселелері жайынан өзіндік үлесі бар пікірлер айтты. Саясат жайынан аулақтау, пікір таласқа бет бұрмай, жалпы ой пікірлерін еңбектерімен санамалап бере отырып, ой қорытулар айтып өтуді жөн көрді. Мұқанның комакты өнімді пікірлерін айтқан, жазушының денгейін айқындалп берген кезеңдер сонау 20-жылдар тұсында-ақ көзге түсіп, тілге тиек бола білген. “Талап” қоғамын үйымдастырып “Тан”, “Сана”, “Шолпан”, “Жаңа мектеп” журналдары мен “Еңбекші қазак” газетінде жарық көрген әңгімелерімен қатар өнер саласын, театр жайлы ой толғаулары, халықты қайтсем мәдени өмірге дұрыс жол көрсетем деген толғаныстарынан-ақ қарымы мол жазушының берері алда екендігіне көз жеткізеді. “Еңлік–Кебек”, “Қаракөз” пьесаларында, “Қазак әдебиеті” атты зерттеу еңбектерінде халқымыздың бойындағы жақсылықтарын жетістіктерімен қатар кемшін түсіп жататын тұстарын да көрсетеді. Халықтың жойылып кету каупінен алғашқылардың бірі болып үн тастаған да Әуезов болды.

Алғашқы әңгімелеріндегі жетім-жесірлер өмірін баяндайтын “Қорғансыздың күні”, “Жетім”, “Қаралы сұлу” т.б әңгімелерін оқып отырғанда қорғансыз жандардың жана шыры болуға үмтүліп, оның ауыр қайғы-қасіретін бөлісуге оқушысын еліте сендіреді. Суреткерлік шеберлігі жетім қызы көрген аяусыз зорлық, қорлаудың жан түршігерлік хайуандық әрекеттің құрбаны болған өлсіз жандардың қайғы қасіретін қаншалықты ауырлатқан жүрексіз жандардың жиркенішті лас тірлігін аянышты сөзімен бейнелесе, “Оқыған азамат”, “Қыр суреттері”, “Ескілік көленкесі”, “Кінөмшіл бойжеткен”, “Қаралы сұлу” әңгімелерінің барлығын да ел өмірі, тұрмыс тіршілігі, қайғы зары шебер суреттеледі. Бұл шығармалары жазушының өсу кезеңдерін бейнелейтін, түрлі адамдар мінез-құлықтарын ашып, психологиялық толғаныстарын, өмірден таяқ жеп азаптанған жандардың қайғылы жайларын даланың долы табиғат көрінісімен қиоян тауып, қоюландыра жымда-

тырып, бірліктे қолдану арқылы образдарды аша түседі. Жазушы шығармаларын талдап қарағанда қазан төңкөрісі, жаңа заман орнаған тұстағы халық өмірі жайынан қалам тартпаған, саясатка ендең кірмей, халықтың тарихын, өмірі, тұрмыс-тіршілігін шебер бейнелейтін “Бәйбіше – тоқал”, “Еңлік–Кебек” сияқты туындылармен көзге түсті. 1930-жылға дейінгі аралықта кеңес өкіметі орнап халықтың жаңа дәүірге қалыптасуы сияқты ірі оқиғаны негізгі тақырыбы етіп алады. 1923–1924 жылдардан бастап оқулық қазақ әдебиетінің тарихы (Әдебиет тарихы, 1927) Абай өмірі мен оның шығармашылығына арнап зерттеу еңбектер жазды. 1930–1932 жылдар аралығында халық тағдырына алаң болған суреткер “Тас түлек” әңгімесімен осы аттас “Қанат қақты” пьесасын жазды. Онда ашаршылық кезеңі мен үйымдастыру тұсындағы халықтың ауыр өмірі мен қасақана жасалған ашаршылық тұстары суреттеледі. Бұл сияқты тақырыптар кейінгі өзін толғандыған тарихи оқиғалар төнірегінде болған елдің елдіктігін сактасам деген арманнан тұған ойлары еді. Ал Абай жайына келсек Әуезовтің діттеп ден қойған күре та-мырлы сұбелі ұлы еңбек, оның жайы бір бөлек. Жазушы еңбектері қиялдан тұған, жаңалыққа бейім, женіл формадағы зерттеушіден ауылы алыс биік тұғыр. Ол өзі зерделеген мәселелерді егжей-тегжейлі ұзак жылдар ой елегінде тербетіп санасына толық түсіріп алып, ой байламын сөз өтуді қалайды. Оны 1917–1920-жылдар аралығындағы туындылары ай-фактаса, 1920–1930 жылдар кезеңінде жазушы қазак әдебиетінің орыс әдебиетімен байланысына да үлкен көніл бөлді. Ондағы ой орыс классиктерінің еңбектерін аудару арқылы қазақ оқырмандарының санасына көркем суреттермен өрелі ойларды менгерту, сыйналап сініріп, халқына тандаулысын талғап беріп, өзі ол классиктермен тең түсіп таразы басын тенестіретін суреткер екенін мойындағы. Луи Арагонфа Абай жолы эпопеясының “ХХ ғасырдың ең үздік шығармаларының бірі” – деп бағалатып, Лев Толстой, М. Шолохов, Рабиндрнат Тагор сияқты алып жаршылар легінен орын табеді.

М.Әуезов атақты повестеріне дейін әдебиет пен өнер т.б тақырыптарға арнап бірнеше ірі-ірі мақалалар, он сегіз әңгіме, үш пьеса жазды. Бұл шығармалар Мұханның ірі тұлға екенін танытты. Қаламынан тұған оқиғалар, ондағы кейіпкерлер мен көркем суреттер жеке-жеке өмірді берген өр кезең мен оқиған қамтыған көркем туындылары, өзі тұстас оқыған азаматтардың білім, адамгершілік, ар ождан-дары қаншалықты деңгейді қамтитынын олардың жеркенішті, жағымсыз жақтарын жаны ауыра оты-

рып ашады. Қала бойжеткендерінің жүріс-тұрысы, өмірден алған сыйбағасы, тіршілік тірлігі, өмірге деген бейімділігі, сирдандығын суреттеу арқылы жағымсыз қылыштарын ашса, қазақ халқының жат тірліктері бейнеленіп, кей тұстарда досының қиянаты “Оқыған азаматта” дүние үшін жанталасы, қарт ананың көз жасы, досының аруағын елең қылмаған дүниекор бейшара жанның тіршілігі өнгімеге арқау болады. Осындаш шығармалары жазушыны үлкен жолдың даярлығына мензейді. Жоғарыда аталған шығармаларында беріліп отырған табиғаттың жазы, күзі, қызы мен көктемнің көркем суреттері өз өзгешеліктерімен оқырманын баурап алады. Әр көрінісі өзінше ой туындарып, жаңа оқигаларға бет бұрыстар жасайды, болатын оқигаға сілтемелер беріп отырады. Қай шығармасында болмасын үйтқы болған мәселелерді сұрыпташ рет-ретімен сез қолданыстарында таңданарлық суреттер жасаған. Жазушының өрбір өнгімелерінің оқиға желісі бір арнада тұрып, бір тақырыпта тоқырап қалмайды. Әуезов көтерілген шырқау биігі оның суреткер ретінде халыққа керек дүниелерді талғап бейнелеуі жағынан өз түрғыластарынан шоқтығын көш ілгері биікке көтерді. Халық тағдырын ойлай отырып, үлттық өдебиет, мәдениеттің, түрлі ғылым салаларының өсіп өркендеуіне айрықша мөн беріп, халықтық өдебиеттің үлгілі тұстарын зерттеді. М.Әуезов шығармаларының жанрлық ерекшеліктерінің жалпы тұстарын аштын баяндау арқылы қара сәзбен жазылған көлемі орташа шығармалары үзак өнгіме (повесть) деп аталды. Повестің беріп отырған оқигалары көлемі романмен салыстырғанда шағын болатын, эпизодтары аз болып келетіні белгілі. Қ.Жұмалиев өзінің повесть жайында беретін анықтама тұжырымында “үзак өнгіме” деп түсінік береді. Повестің беріп отырған сюжеті бір немесе екі көрініске бейімделіп алынады. Романда сюжет үзак, терен суреттеліп оқиға үзак уақытты қамтып көлемді суреттеледі. Ал, повесте ең қажетті деп тапқан керекті кезеңдер ғана баяндалип келетін үзак өнгіме екені анық. Бұл жөнінде теоретик ғалымдардың өз тұжырымдары бар. Әдебиеттанушы ғалым, өрі жазушы Әмен Әзиев повесть – орыстың қоңе дәүірінен келе жатқан төл сөзі екенінің айта келіп, әр алуан ірі оқигалардың жылнама, шежіре беттерін тізіп, жазып қою, баяндау (повествование) дәстүрінен туғанын (12-10-бб.) айта келіп, өмірде нақты болған адамдарды, өткінші оқигаларды тізіп, тарихтық мөні бар болмыстарды баяндаған – деген тоқтамға келеді.

М.Әуезовтің тілі ерекше тартымды, жаңаша жазылған “Көксерек” повесі “1929 жылы “Жаңа мектеп” журналының 2-3 сандарында басылып шыққан,

өдебиет бетінде бұрын-соңды көрінбеген тосын дүние, жабайы жыртқыш, қасқыр өмірінің психологиясын берген повесі сұлу табиғат аясында алынып, қазақ халқының өмір тіршілігі, малды ауылдың қасқырдан көрген қырсығы мен аңшылық кәсіптің шеберліктерін көркем баяндай отырып, бөлтірікті асырап ит етпек болған аңғал, жаны таза Құрмаштай баланың тағдыры суреттеледі. Оқиға “Караадырдың қарағанды сайы елсіз” деп басталатын үзак өнгімесіндегі қасқыр аpanының айналасын суреттей келіп, “Жақындағы қарагандарда қасқырдың ақ жүндері көрінеді... Қазірде соның түбінде қысқы жүні әбден түлеп болмаган ақ қасқыр жатыр. Бауырында кішкентай көк күшіктері қыбырлайды. Жарқыраган қызулы күн бойын ерітеді. Көзі бір сығырайп ашылып, бір жұмылып қалғуга кетеді. Иіген емшектері жыбыр-жыбыр тартылды”, “... Төбесінде сасыр шайқалып ыргалғаны”, “...сатыр-сұтыр, сирт-сирт сынган ши тобылғы, қу шөптердің дыбысы келді де есін жиганша бірдеме қасына тасырлатып келіп қалды. Атын түрді... Бауырындағы көп күшік шашылып – ұмар-жұмар домалап қалды”, – деп келетін тірі көріністер. Жыртқыш андардың мекен еткен жерін суреттеуден басталатын үзак өнгімесінің композициясы мен сюжеті оқигадан оқиға тудырып, оқушысын еліктіріп ала жөнелетін қозғалыстар, дыбыс, өрекеттер, қасқыр сезімі, соның қасқыр ойымен айтылып жатқан сурет, қатал көріністер, қолды болған бөлтіріктің асырау үшін екі қасқырдың хам-карекетінен басталып, оқиға бірден тез жалғасып, жаңа көріністер тудырып, оқиға шапшан дамиды. Қасқырдың “Қапаш-құпаш қорқ-қорқ етіп қанды қомағай ауыздың обырлығын” суреткер жыртқыш аңының мекенін қалай суреттесе олардың тамақ жеу үстіндегі ашқаралығын өсерлендіре үстемелей бейнелейді. Бөлтірігінен айрылған ызалы, ашулы жыртқыштың тірлігі, айнала елді зар қақсатып, күндіз-түні у-шу қылған қасқырлар, бірінің қосын қиаратып қозысын алып қашса, енді бірінің бұзауын жарып, құлындаған биelerдің бірнеше құлындарын жеп кетеді. Оқигада екі мәселе қатар түр, бірі: жыртқыш аңының озбырлығы, екінші: соған мәжбүр еткен аңшылар тірлігі (Жалпы қасқыр өзі үялаған жердің түрғындарының малына қастық етпейді. Қашан құшігі артынан ергенше, егер адамдар өзі тиісіп жылы үясынан бездіріп, бөлтіріктің алған кезде оның жауыздығында шек болмайды. – С.М.).

Екінші мәселе қазақ жерінің сұлу табиғатын, ел, жер байлығын баяндау. Жер сұлулықтарын суреттеудегі жазушы мақсаты табиғат көрінісін оқигаға жетекші роль ойнату.

Оқиға кейіпкері Құрмаштың бөрі бөлтірігін асыраудан басталады. Құрмаш асырап ит етпек болған қасқыр күшігінің өсу кезеңін ауыл арасындағы алғашқы тіршілігін суреттеуден өрбітілген оқиға оның арландығын, иттен ерекшелігін күшік кезінен даярлайды. Құрмаштың бөлтірікті баулу кезіндегі қасқырдың өсу, жетілу кезеңдерін нақтыладап беріп, әрбір құбылысты қалт жібермей суреттеу арқылы жетіліп көкжал болған Көксерек бейнесін, оның жыртқыштық психологиясын қоса дамыттыра өрілген сезіз тармақтан тұратын “Көксерек” повесінің басталу кезінің өзі ерекше суреттермен бейнеленеді. “Бірақ Көксерек әлі күнге ешбір уақытта “қынқ,” етіп ауырсынган дыбысын шыгарған емес”.

“... — Кәпір, қырыс, тагы емес не! Кеудесін бермейді, жасымайды”. Оның мінезінің жат қырыстығын. — Ұры. Асырасаң да мал болмайды. Тұқымы жау емес не!” (8-б) — деп елдің аузынан сөз таратып, алдағы болатын оқиғаға даярлап, қасқырдың өсу дәуіріне әкеледі. “Көксерек зіңгіттей көк шолақ қасқыр болып шықты... Жетілмей келе жатқан тісі ғана, — деп жас бөрінің организмінің жетілу тұсынан мәлumat береді. Сонымен қатар міnezі де өзгеріп арландық кезеңге жетті. Оның әрбір әрекеті жетіле түскен қасқырдың өзіне лайық психологиялық өсу тұстарын қадап-қадап көрсету арқылы арландық дәрежеге жеткізеді. Алғаш қасқыр болып жетілген Көксеректің тұнғыш рет ұлуы, үйірге қосылғандағы, тағылық өмірді бастаган қасқыр әрекеті сияқты істерін дамыта отырып, нағыз арландық тұсын, алғашқы адамға жасаған жауыздығы шаналы кісіден басталады. Жыртқыштың жыртқыштық әрекетін сіндіре тұсу үшін шанадағы атты жарып жеп жатқан топтан бөлініп, “Көксерек мұны тастай беріп, қасына бір-екі қанышты ертіп алып, кісінің артынан қар боратып, бүркүратып салып еді” — дейді, кісіні ажыратып алған соң да “Осыдан соң Көксерек қатты долы, ызалы болып, сыйданып алды” — деп қасқырдың айтуындағы “екі аяқтыларға” деген ызасы, кегін, өшін адамша ойлантып қорытынды жасайды “Ат емес, қашпаса да болады” (22-б.) — деп түйелі адамнан бой тасаламай еркінсү “Түйе бұрылып кетер деп, бақылайды. Бұрылмайды ...” Көксеректің басынан өтетін оқиғалар соның ойымен қасқыр тілімен баяндалып отырады. Қолды болған бөлтіріктің жаңа мекені адамдар арасына ауыстыра отырып, проза саласындағы тың суреттер берген. Әуезов жыртқыштың тосын әрекетін, тіршілігін ұлттық машықпен оқырманға жақын бейнелейді. Жануарлар әлемін шарлай отырып, канадалық жазушы Э.Сeton-Томсонның хайуанаттану саласына косқан көркем әдебиеттегі туындылары, Л.Толстой-

дың “Булькасы”, А.Чеховтың “Аққасқа”, “Каштанкасы”, Джек Лондонның “Ақ азуы” мен “Қасқырдағы” суреттер, ондағы сөйлей, ойлана да білетін андардың тіршілігі тіпті “Қасқырдың” бұрынғы вз иесін танып, оның дауысы шыққан кезде екі құлагы жылмыып, езуі күлгенге үқсан, ыржия бастады” (389-бет) — дейтін иттің бейнелері сияқты Әуезовтің Көксерегі де күннен-күнге жетілген тұстары, даланы аңсауы, ұяласын іздеуі жаратылыстың мызғымас зандылығы. Оның алғашқы ұяласын табуы да сенімді бейнеленеді. Сол сияқты жарапанған қасқыр “жарасының ауруын да жаңа тоқтар алдында гана сезе бастаган” Көксеректің қой жайып жүрген Құрмашқа кезігуі, — “қойши үлкен емес, бала даусы шошытпайды” оның тағылығы мен жыртқыштығы өзі асырап ит еткен иесін танымасында. “Көксеректе қазірде бұрын ешқашан білінбеген долялық, жайындық бар еді. Туганнан бергі барлық көресін осыдан — екі аяқтыдан” — дегендегі, жығылып, домалап жатқан балага тап беруі” (24-бет) дала тағысының жыртқыштық психологиясын аша түсіп, табиғат, дала, жыртқыштар занын өзгертуге болмайтындығын “Көксеректі” бейнелей отырып оқиға бояуын сенімді дәл түрде суреттейді.

М.Әуезовтің қай шығармасын алсақ та, оның құлашын еркін сермейтін, тынысы кең жазушы екенін көреміз. Жас мөлшерін ескерсек, әлі қаламы төсемеген суреткердің алғашқы шығармаларынан сөз шеберінің тілге жүйріктігін, байқампаздығын аңғарамыз.

Атақты “Көксеректе” оқушысын жан-жануарлармен сырластырады. Олардың да әлемінде болып жатқан бір тіршілікке араластырады. Бұлардың да тіршілік әрекеті, психологиялық мінез-құлықтары болатынын танытады. Жыртқыштық қасиеті, өсуі, қалыптасуы баршасы көз алдында бейнеленіп жатады. Көзін әлі ашып ұлгермен бөлтіріктердің қыбырлаған әлсіз тіршілігі ме, арландық дәүір арасындағы өсу кезеңі ме — арпалысқа толы қарбалас тіршілік әрекеттері ме — көз алдында нанымдылықпен өтіп, соны мойыннатады. Құрмаштың жетелеп, мөпелеп өсірген Көксерегі иесінен жерініп, тағылық өмірін аңсап, адырға шығып, өз үйірін ізделеп кеткен шактарын суреткер: — “Қайта жортып адырга шықты. Алғаш рет амалсыздан көкке қарап аузын ашып, ышқынғанда ішінен зор дауыс шықты. Күтпеген дауыс” — деп, тағылық өмірі басталғанын баяндейды. Табанынан өткен аяз, езуді, тұмсық ұшын қарыған сұық ызғар арқылы сездіреді. Ұяласын іздеген Көксеректің алғашқы серігі — Аққасқыр адамдар қолынан мерт болғанда “Көзі қанталап, аштан белі бүгіліп, тұнғыш қосып талай жортқан”. Тұнғыш құрба-

ны “Алатөбет азу салып тізе батырган” бөлтірік кезінде өзін талай талаған ауыл төбетін талап жатқан кезін “Ауыздары басында қалың жунге толып-толып шықса да, артынан ыстық қанга, жұмсақ етке, сырт-сырт сынган сүйекке де араласты”. Шығармадағы жылдың мезгілдері қалай өтіп жатса, даладағы қасқырлар өмірі, олардың сыртқы түстері, мінезі тіпті қылықтарына дейін жана түр беріп, әңгіме қызықты бола түседі. Арлан бөрінің жыртқыштық әрекеті құннен-құнгеп ашылып, жана қырынан көрінеді. Осылардан кейін жазушы “... түн бойы көп-көп ұлыды, жер тарпып, шаң боратты, ыңғысыды, аунады. Ай астында әрлі-берлі сенделіп, көп аяңдан жүрді” – деп адамға, өзін асырап жетілдірген адамға деген ызасы барлығын көрсетеді. Әбден күйіне келген арланның жыртқыштық қасиеті, мінезі айқындалады. Онымен тынбайды, өзін күшігінен асырап өсірген Құрмашқа ауыз салып, тағылығын танытады.

Ал, осылардың табиғатпен өріле көрсетілмеген бірде-бір тұсы жоқ, бастан-аяқ тұтастықта, бірлікте алынады, әрі-беріден соң бірінен-бірі ажыратқысыздай болып кеткен. Күндізі мен түні, жазы мен қысы сол қасқырдың кимыл-әрекеті, арпалысымен бірге көрініп, бірге өтіп жатады. Тұнып тұрған пейзаж, соған сәйкес қасқыр болмысы – соншалық ірі, соншалық сом бітімде бірін-бірі ірілендіріп, бірін-бірі түрлендіріп жіберген.

Әңгіме барысында негізгі көзге түсетін кейіпкерлер санаулы ғана. Оқиға аясында Құрмаш, әжесі мен әкесі көрініс табады. Оқиғаны баяндау кезінде Қексеректің ауылдағы күшік кезін бейнелеген тұстарынан елеусіз ғана айтылатын Жұмаш, ол да бөлтіріктің әрекетін баяндар тұста, итпен таласы кезінде аталады. Қалған Бейсембай, Қасен, Арыстанбектер қысқа ғана қасқырды ұрып алар тұста елеусіздеу ғана ауызға алынады. Әңгіме басталар тұста қасқыр күшігінің қолға үйренбей, ит болмайтындығын да ескерте кететін тұсы ұлкендер аузымен айтылатын... – Енді бұны өлтіріп, терісін алу керек, осы кәпір түбінде ел болмайды, – деп келетін “Қексеректің сюжеті Құрмаш өлімімен тиянақталаип, әңгімені қорыту тұсы мейірімге толы Құрмаштың әжесі “– Кураган-ай, неңді алып ем?!. ...Не жазып едім?.. Бауырына салып өсіргеннен басқа не қып еді менің құлымын?! – деп елді тегіс еңіретін, Қексеректі басқа теніті (32-б.)” болып аяқталған жазушы повесі саяси әлеуметтік қайшылықтар тұсында дүниеге келген тілі көркем сенімді жазылған, қазақ прозасын сол кездін өзінде биікке көтерген шығарма болды. Қексерек (1929) атты әңгімесіндегі жыртқыш анның өмірін, табиғаттың

сұлу көрінісі арасында қатар өрбіте отырып көркемдеп, сиқырландыра түрлендіріп баяндастын шығармасындағы сөздерінің, сөз тіркестерінің қуаттылығы сондай шебер бейнеленіп қасқырдың ішкі сезімі, жан толқынысы, жанталас өмірі психологиясын беретін жерлері толып жатыр. Ұлы суреткердің Қексерек повесін дүниеге келген кезінен бастап, қазіргіге дейін баспа бетінде кездесетін кейбір ғылыми талдауларда осы шығарма аясынан саяси мәні бар астар іздеп, саяси қаһармандық символдар жасап, әлеуметтік мәнде жазылатын ғылыми еңбектер көрініс беріп жататын тұстар бар. Соның бірі «Ұлы тұлға ұлағаты» (Алматы, 2002 ж.) жинақтың тоғызынышы бетінде басылған “Қексерек повесі жөне әлеуметтік талдау мәселесі” атты зерттеу макаласында Гауһар Балтабаева “Қексеректің” жазылуы жағында әлеуметтік талдау жасайды. Сонау “Қазақдаласын жайлаған, қазақ халқын қынадай қырған қанды қасіретті – аштықты” көрсетуде “Қексеректе” 30-жылдардың ашы шындығы бар” – деп саяси әлеуметтік ғылыми сараптама жасап, мынадай сілтемелер береді. Осы “Қарадыр” сөзі повесті оку үстінде үнемі қекейінде сан қайтара оралады. Азулы қасқыр шауып, ойрандап жүрген Қарадыр – кенес үкіметінен, оның кіші Октябрінен зәбір көріп, талан-таражға тұсқен, аштықтан күйзелген қазақ елі бейнесінің символын бергендей” (10-бет) – деп саясатқа әкеп тірейді. “Тұз тағысы арланды анқау да аңғал Құрмаштың асырап алуын, бейнелеу арқылы бейғам тыныш жатқан қазақ даласына Кенес өкіметінің социалистік идеологиясының бүкпалап кіру сөтін астарлап көрсеткен” сияқты болып жалғаса береді. Меніңше бұл жерде ешқандай саясат, әлеуметтік оқиғалардың қатысы жоқ. Бұл жайынан айттар болсақ Құрмаш жас, өмірден тәжірибесі жоқ, аңғал таза көнілді бала психологиясы беріліп отыр. Қексеректің жазылу жайына келсек “Қексеректің” оқиғасы Мұханың бала кезінде ойында қорытылып, пісіп жетіліп бергінде шығармаға енді. “Қексерек” үзак әңгіме повесі туралы жазушының жұбайы В.Әуезова “Ташкентте Мұхтар әйгілі “Қексерек” әңгімесін жазды. Бұл кезде бұл әңгіменің төнірегінде көп сөз көтеріліп, әлде бір символика ізdegендер болды. Ал шындығында бәрі де мүлде басқаша. Бірде мен қабырға календарын (1929 ж.) сатып алдым. Сол календарь Мұхтардың жазу столы тұсында ілүлі тұратын. Сол календарьда белгілі кратинаның (бір өкініштің суретшінің аты есімде қалмапты) репродукциясы бар болатын – қысқы тұн, қар жамылған меніреу дала, сонау алыста көз ұшында кішкентай деревняның оттары көрінді. Ең алдыңғы планға тұнде жортқан қасқыр тұр” десе, А.Пантилев “Бұл

әңгімесінде сирек кездесетін ерекше өсем ырғактық бар. Былай қарасаң ең қарапайым сөздер көп те емес, бірақ солардан жан тебірентер жанды картина мүсінделіп жатқан көркем сөзді, тілі жатық, сұлу суретті әдемі образды берген повесть дер едік” (92-93). “...Мен “Көксерек” тақырыбы жағынан Д.Лондонмен үндес дегенді айттар едім. Әуезов өзі “Көксеректі” Гермашевтің белгілі полотносына (кішкентай деревня үйлерінің терезесіндегі от сөулесіне, қар басқан төбешікте қарап тұрған қасқыр) қарап жазып едім”, – дейтіні осы айтылып отырған күнпаратығы суретші Гермашевтің еңбегі еді. Г.Сармурзина: “Мұхтар ит пентазыға ерекше құмар еді. 1925 жылы қасқыр аулау үшін Павлодар маңында тұратын досы Қ.Сөтбаевқа Ә.Марғұлан арқылы қасқыр алатын Аққасқа мен Сарықасқа атты иттерді сұрапады. Сол жылы қыста бір жасар тайдың бойындаи ірі екі төбетпен көп рет анға шыққан-ды” – дейді. “Мұхтар қаражат жинап, Керекуге адам жіберді... Ит иесіне арнайы хат жазып, кемемен Аққасқа, Сарықасқа екі тазы алдырыды. Аққасқа Ағзамға тиді. Сол Аққасқаның көкжалды алқымынан шайнай, айқасып тұрғанын талай көргенбіз. Сол көріністі Мұхтар “Көксерек” әңгімесінде дәлме-дәл көрсеткен. Көксерек – Аққасқаның алғырлығынан қолға түсті. Бұл оқиғалар Мұхтарға көп-көп сырлы ой салды. Содан барып сегіз бөлімді Мұхтардың “Көксе-

рек” әңгімесі туған-ды”, – деп Ахмет Әуезов жазылу тарихынан сыр шертеді. Соған қарағанда бұл оқиғаның елесі, мазмұны жас Мұхтардың санасында ертеден қалыптасып, пісіп жетіліп, тек шығарма болып жарық күту кезеңін тосып жүргөн болуы керек. Оған тұртқи болған яғни “Көксеректің” тууына себеп болған Пантилевтің айтуындағы Гермашевтің полотнасы “ойды – ой” қозгаушысы болғаны анық.

ӘДЕБИЕТ

1. Нұрғалиев Р. Құре тамыр. Кітапта: Қазақ драматургиясының поэтикасы. Алматы: Жазушы, 1973. 146-б.
2. Әуезов М. Толық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, 1979. 1-том. 335-б.
3. Мұқанов С. Көрнекті жазушы. Кітапта: М.Әуезовтің 60-жылдығына арналған макалалар жинағы. Алматы: Қазмемкөркөдеббасп., 1959. 13-б.
4. Әзизев Ә. Қазақ повесі. Алматы: Мектеп, 1989. 10–12-бб.
5. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: Ғылым, 2001. 6-т. 8, 22-24, 32-бб.
6. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: Ғылым, 2001. 10-т. 389-б.
7. Балтабаева Г. “Көксерек” повесі және өлеуметтік талдау мәселесі // Ұлы тұлға ұлағаты. Алматы, 2002. 9-б.
8. Пантилев А. Біздін Мұхтар / Жайсан жазира жыршысы. Алматы, 1976. 92-93-бб.
9. Әуезов А. Жас Мұхтар. Алматы: Жалын, 1977. 55-б.
10. Даусенбаев ІІ, Базарбаев М. М. Әуезовтің он екі томдығына арналған кіріспеден. Алматы: Қазмемкөркөдеббасп. 1967. 1-т. 7-б.